

AZINLIKLARIN EĞİTİMİ

The Education of Minorities

İlay İLERİ*

Özet

Yunanlı yazarlardan Panayotis Oikonomos Almanya’da yayınlanan bir pedagoji ansiklopedisine yazdığı Rum okulları ile ilgili bölümün sonuna Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rum okulları ile ilgili bir ek yapmıştır. Türk eğitimcilerinden Ali Haydar bu bölümü Türkçeye çevirmiş ve 1913–1914 (1332) yılında “Muallim” dergisinde yayınlamıştır. Ali Haydar, Oikonomos’un yazdıklarına hiçbir yorum getirmemiş ve aynen çevirmiştir. Bu metin Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine ve Arap alfabesinden yeni Türk alfabesine çevrilmiş ve Oikonomos’un bazı görüşleri değerlendirmeye alınarak yayınlanmıştır. Rum Patrikhanesi’nin gündemde olduğu şu günlerde bu değerlendirmenin okuyuculara yararlı olacağı düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Azınlık, Yunan, eğitim, Rum okulu, Osmanlı İmparatorluğu.

Abstract

The Greek writer Panayotis Oikonomos, in his participation about Greek schools, in a pedagogy encyclopedia published in Germany, added an appendix at the end of the related chapter on these schools in the Ottoman Empire. A Turkish pedagogue Ali Haydar translated this chapter into Turkish and published it in “Muallim” magazine in 1913–1914 (1332). Ali Haydar made no commentary on what Oikonomos wrote and translated the chapter as it is. This text was translated from Ottoman Turkish to Modern Turkish, and from the Arab alphabet to the new Turkish alphabet, and various opinions of Oikonomos were assessed. This assessment was deemed to be helpful to the readers, in these days when the Greek Patriarchate is on the agenda.

Key Words: Minority, Grek, Rum school, Ottoman Empire

Rum ve Ermenilerle ilgili tarihi olayların çarpıtılarak yeniden ısıtıldığı şu günlerde, bundan yaklaşık doksan yıl önce yayınlanmış üç makalenin içindeki bilgilerin değerlendirilmesi ve günümüz Türkçesine çevrilmesinin yararlı olacağı düşüncesiyle bu çalışma yapıldı. Makalelerin yazarı *P. P. Oikonomos*¹ adlı bir kişi. Her ne kadar makaleyi Osmanlı Türkçesine çevirip *Muallim* dergisinde üç bölüm halinde yayınlayan *Ali Haydar*² yazıyı “makale” olarak nitelermişse de gerçekte *Prof. Dr. Wilhelm Rein* tarafın-

* Dr., Ankara Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Öğr. Elemanı. ilayileri@gmail.com

¹ 1852 yılında doğan *Panayotis P. Oikonomos* Atina Üniversitesi’nde okurken Almanya’ya gönderilmiş ve Pedagoji eğitimi aldıktan sonra Yunanistan’a dönmüştür. *P. P. Oikonomos* 1931 yılında ölmüştür. *Oikonomos*’un adı orijinal metinde *Oikonomos* şeklinde geçmektedir. (P. P. Oikonomos gibi bazı Rum ve Yunan ileri gelenlerine ait kısa bilgiler edinmemde ve yine bazı Rumca kelimelerin açıklamalarını yapmamda bana yardımcı olan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Arş. Gör. Damla Demirözü’ne teşekkür ederim).

² *Ali Haydar*’ın ulusal eğitimle ilgili “*Milli Terbiye*” adlı bir kitabı vardır (İstanbul 1926). Yukarıda sözü edilen makaleleri çevirdiği sırada *Ali Haydar* kimliğini “Darü’l-fünun Müderris Muavini” olarak belirtmiştir. 1914 yılında yayınlanan bu makalelerden sonra *Milli Terbiye* adlı kitabının yayınlandığı 1926’ya kadar geçen on iki yılda *Ali Haydar*’ın Darü’l-fünun’daki görevinden ayrılmadığı, ayrıca yeni

dan yazılmış “*Enzyklo-pädisches Handbuch der Pädagogik*”³ adlı on ciltlik kitabın altıncı cildine konulmuş bir bölümdür. *Ali Haydar* bu Almanca eserin adını “*Muhit-i Terbiye*”⁴ şeklinde Türkçeye çevirmiştir.

Oikonomos'un yazdığı uzun makalenin Türkçe adı “*Yunan Okullar*”ı anlamına gelmektedir. *Ali Haydar* bu uzun makalenin hepsini çevirmemiş, sadece makaleye ek olarak konulan “*Türkiye'deki Rum Okulları*” kısmını çevirmiştir. Bunu da *Muallim* dergisinde 1913–1914 yıllarında (1332) üç bölüm halinde yayınlamıştır.⁵ *Ali Haydar*'ın verdiği bilgiye göre *P. P. Oikonomos* Türkiye'deki Rum okulları ile ilgili bilginin büyük bir kısmını İstanbul'da *Dr. Stambolis*'in yayınladığı bir eserden almıştır.⁶

Azınlık ve yabancı okulları ile ilgili olarak Türkiye'de yapılan yayınlar fazla gibi görünse de yabancı ülkelerde aynı konuda yapılan araştırmalarla kıyaslandığında yetersiz sayıda olduğu görülür. Siyasi, ekonomik ve kültürel tarihimiz bakımından büyük önem taşıyan böyle bir konuda daha fazla araştırma yapılmalıdır. Bunun için gerekli Türkçe arşiv malzemesi çok fazladır. Ayrıca yabancı ülke arşivlerinde de konuyla ilgili çok sayıda belge vardır.

Türkiye'de yabancı ve azınlık okulları konusunda yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: *Süleyman Büyükkarcı* “*Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Yabancı Okullar*, Konya 1996”. *Büyükkarcı* bu eserinden başka yabancı ve azınlık okulları ile ilgili birçok kitap daha yayınlamıştır. Diğer eserleri ise şunlardır: “*İstanbul Alman Lisesi*, Konya 2000”, “*İstanbul Saint Georg Avusturya Lisesi*, Konya 1995”, “*Türkiye'de Amerikan Okulları*, Ankara 2002”, “*İstanbul Ermeni Okulları*, Konya 2003”.⁷

Büyükkarcı'nın son yayınladığı eserlerden biri olan “*Türkiye'de Rum Okulları*,

---

görevler üstlendiği anlaşılmaktadır. Zira söz konusu kitapta kimliğini “Darü'l-fünun Müderrisi ve Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi Azası” olarak yazmıştır. 03 Kasım 1926'da kurulan “Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı”nın ilk üyelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. *Milli Terbiye* başlıklı kitap 1926 yılında toplanan “Muallimler Birliği”nin genel kongresinde okunmak üzere hazırlanmış ve yine “Muallimler Birliği Umumi Merkezi” tarafından aynı yıl bir kitap olarak basılmıştır. Kısa sonuç kısmında kitabın kongre toplanmadan önce basıldığı anlaşılmaktadır.

Yazar kitabın yazılışını eserinin sonuç kısmında şöyle açıklamaktadır; “*Muallimler Birliği Merkez Heyeti, milli terbiyenin nasıl olması lazım geldiğine dair bir rapor tanzim etmemi talep etmişti. Ben, hatıra gelen şeyleri yazmaya başladım. Meseleye muhtelif cihetlerden bakmak lüzumunu hissederek yazılacak rapor hakkında bir plân çizdim. Bunu tafsil edecek olursam, oldukça hacimli bir kitabın vücudu geleceğini anladım. Benden istenilen şey ise muhtasar bir rapordan ibaret idi. Fakat milli terbiyenin muhtelif cephelerini düşünürken tevarüd eden fikirleri fedaya razı olamadım. Bunun neticesinde şu risale meydana geldi. Eserimde birçok meselelere yalnız temas ettim; bunların kat'i hal çarelerini göstermek cesaretinde bulunmadım. Esasen bu meselelerin birçoğu tenevvür etmemiş ve hallolunmamıştır. Bunların halli, uzun ve derin tetkiklere ve tevsiklere muhtaçtır. Düşünülmeye layık bazı terbiye meselelerini ortaya koymakla vazifemi ifa ettiğimi zannediyorum. Bu raporun kıraatından sonra cereyan eden münakaşalar neticesinde meseleler daha ziyade tenevvür edecek ve bunların halli için ameli teklifler serdedilecektir. Kongreye davet edilen arkadaşların bu meseleler hakkındaki fikir ve mütalaalarını açıkça izhar etmelerini rica ederim”.*

³ Bu kitabın adının ilk kelimesi “*Enzyklopädisches*” olması gerekirken dizgi sırasında yanlışlıkla “*Rnciklogaedisches*” şeklinde yazılmıştır. Türkçe anlamı “*Ansiklopedik Eğitim Elkitabı*”dır.

⁴ “*Muhit-i Terbiye*”nin günümüz Türkçesiyle “*Eğitim Ansiklopedisi*” gibi bir anlamı vardır. Çünkü Osmanlıcada “*Muhit-i Maarif*” “ansiklopedi” anlamına gelmektedir.

⁵ *Muallim Dergisi*, Sayı 5, s. 144–148; Sayı 6, s. 168–170; Sayı 7, s. 212–217, İstanbul 1332.

⁶ Bu ad orijinal metinde *İstamolıs* (استاموليس) şeklinde yazılmıştır. Doğrusunun *Stambolis* olması gerekir. Kelimenin Osmanlıca yazılışı, orijinal metnin günümüz Türkçesine çevrilen kısmında verilmiştir.

⁷ Bu makalenin konusuyla ilgili olmamakla birlikte *Büyükkarcı*'nın yayınladığı son kitaplardan biri de “*İstanbul Ermeni Okulları*, Konya 2003” adlı eseridir.

Konya 2003” adını taşıyan kitap bu makalenin konusu ile doğrudan ilgilidir ve XI+1092 sayfalık bir çalışmadır. Bu hacimli eserin 463 sayfası “ekler” ve “belgeler”den oluşmaktadır. Asıl metin kısmını oluşturan 617 sayfanın ise bir bölümü Cumhuriyet dönemine aittir. *Rum* okulları üzerinde yapılan en son ve kapsamlı çalışmadır. Ancak *Büyükkarıcı*’nın bu kitabındaki bibliyografyada *Oikonomos*’un *Muallim* dergisinde yayınlanan üç makalesi yoktur.

Büyükkarıcı araştırmasını ağırlıklı olarak arşiv malzemesi üzerine dayandırmış ve özellikle “Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı” ile “Özel Eğitim Kurumları Genel Müdürlüğü” arşivlerindeki belgeleri kullanmıştır.

Konuyla ilgili önemli bir çalışma da *Mustafa Ergün*’ün “*II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908–1914)*, Ankara 1996” adlı eseridir. Bu kitap *Oikonomos*’un makalesiyle konu bakımından yaklaşık aynı dönemi paylaşmaktadır.

Konuyla ilgili diğer çalışmalardan birkaçını ise şu araştırmacılar yapmıştır: *İlknur Polat Haydaroğlu*⁸, *Necmettin Tozlu*⁹, *M. Hidayet Vahapoğlu*¹⁰, *Barlas Uğuroğlu*¹¹, *Nurettin Polvan*¹², *Ayten Selçuk*¹³, *Faik Reşit Unat*¹⁴, *Osman Nuri Ergin*¹⁵, *Uygur Kocabaşoğlu*¹⁶, *George E. White* (çeviren, Cem Tarık Yüksel)¹⁷, *Nevzat Ayas*¹⁸, *Fethi Bolayır*¹⁹, *Musa Kâzım*²⁰, *Reşat Özalp*²¹, *Necdet Sevinç*²², *Recep Ülker*²³, *Yahya Akyüz*²⁴, *Nafi Atuf (Kansu)*²⁵, *Hasan Ali Koçer*²⁶, *Kenan Okan*²⁷ *Nahit Dinçer*²⁸.

Bu kitaplardan başka *Yahya Akyüz*²⁹, *Cavide Işıksal*³⁰, *İlknur Polat*³¹, *Atilla Çe-*

⁸ *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara 1993.

⁹ *Kültür ve Eğitim Tarihinde Yabancı Okullar*, Ankara 1991.

¹⁰ *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992.

¹¹ *Gaziantep Tıp Fakültesi ve Azınlık Okulları*, Karabük 1972.

¹² *Türkiye’de Yabancı Öğretim*, İstanbul 1952.

¹³ *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923–1938)*, Ankara 1999. Bu örnekte olduğu gibi kitaplardan bazıları sadece Cumhuriyet dönemini kapsamaktadır. Diğerlerinde ise genellikle hem Cumhuriyet öncesi hem de Cumhuriyet dönemine ait bilgiler vardır.

¹⁴ *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi bir Bakış*, Ankara 1964.

¹⁵ *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1939–1943 (5 cilt).

¹⁶ *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989. U. Kocabaşoğlu’nun bu eserinde konuyla ilgili geniş bir bibliyografya ve kaynak bilgisi bulunmaktadır. Araştırmacı bu kitabını ağırlıklı olarak misyoner örgütlerinin kendi belgelerine dayandırmıştır. Bu yönüyle özgün bir çalışmadır. Ayrıca bibliyografya kısmında azınlık ve yabancı okulları hakkında yurtdışında yayınlanmış fakat Türkçeye çevrilmemiş oldukça geniş bir kitap ve makale listesi vardır.

¹⁷ *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, İstanbul 1995. Bu kitap yabancı ülkelere yazılmış ve Türkçeye çevrilmiş çok az eserden biridir.

¹⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara 1948.

¹⁹ *Milli Eğitim ile İlgili Mevzuat*, Ankara 1986.

²⁰ *Hükema-i Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi*, İstanbul 1327.

²¹ *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1923–1957)*, İstanbul 1982.

²² *Ajan Okulları*, İstanbul (baskı tarihi yok).

²³ *İstanbul Amerikan Koleji’nin Tarihçesi (Kız ve Erkek Kısımları)*, İstanbul 1956.

²⁴ *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1985’e)*, Ankara 1985.

²⁵ *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1931.

²⁶ *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, Ankara 1974.

²⁷ *Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine bir İnceleme*, 1971 (baskı yeri yok).

²⁸ *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul (baskı tarihi yok).

²⁹ “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı 1–4, Ankara 1970.

³⁰ “Türkiye’de Açılan İlk Yabancı Okullar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. II, sayı 8, İstanbul

Çetin³², İlber Ortaylı³³, M. Charleau (çeviren, Nuri Bekir)³⁴ ve Uygur Kocabaşoğlu'nun³⁵ makaleleri de konuyla ilgili araştırmalardan birkaçıdır. Bunların dışında Türkiye'deki misyoner faaliyetleri, azınlıklar, kilise örgütleri, Türk eğitim tarihi ile ilgili kitap ve makalelerde de yabancı ve azınlık okulları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Panayotis P. Oikonomos'un makalesinin değerlendirmesine gelince; zaman zaman yanlış, çelişkili ve bazen de yanlış bilgiler verdiği görülmektedir. Türkiye'deki Rum okullarının Yunanistan'dakilerden farklı olduğunu, bu farkların da okulların kuruluş biçimi ve yönetim biçiminden kaynaklandığını söylemektedir. Makalenin Türkçe çevirisi 1914 yılında yayımlandığına göre Yunanistan yaklaşık seksen beş yıldan beri bağımsız bir devlettir. Bağımsız bir devletin kendi sınırları içinde okul açma ve yönetme biçimi ve anlayışı ile başka bir ülke sınırları içinde okul açma ve yönetme biçimi ve anlayışının farklı olması doğaldır. Osmanlı toprakları üzerinde azınlıkların okul açmaları ile ilgili olarak üst karar organı elbette Osmanlı Hükümeti olacaktır. Bu yıllarda Osmanlı topraklarındaki Türk okulları ile Yunanistan'daki Türk okullarının da yapıları farklıydı ve Yunanistan'daki Türk okulları üzerinde üst karar organı Yunan hükümeti idi. İki ülke arasında bu konuda özel bir anlaşma yapılmamış ise bu durum bütün ülkeler ve azınlıklar için aynıdır.

Oikonomos'un açıklamasına göre, "Türkiye'deki Rum okulları, Rum cemaati tarafından kurulup yönetilmektedir. Bu nedenle de Osmanlı Hükümeti ile olan ilişkiler başkadır". Elbette Türkiye'de birer azınlık okulu olan Rum okulları ile Yunanistan'daki Yunan okullarının hükümetleriyle olan ilişkileri farklı olacaktır. Bu durum sadece Rumlar için değil, bütün azınlıklar için geçerli olan bir uygulamadır. *Oikonomos*, Osmanlı Devleti uyuşunda bulunan Rumların yönetim bağımsızlığına sahip olduklarını ve özellikle de ulusal okullarının bulunduğunu belirtmekte ve olması gerektiğini vurgulamaktadır. Yazar, Rumların bu ayrıcalıklar ve bağımsız eğitim ve öğretim hakları için "vardır ve olmalıdır" derken, neden diğer azınlıklar için bu gerekliliğin olmadığını açıklamamıştır. *Oikonomos* zaman zaman doğru tespitler de yapmaktadır. Mesela Rumların cemaat işlerinde yönetim bağımsızlığına sahip olduklarını yazmıştır.

İslam dünyasında Müslüman olmayan topluluklarla ilgili hukuksal yapının ortaya çıkışı ve bir İslam ülkesinde Gayrimüslimlerin statülerinin belirlenmesi ile ilgili olarak üç paragraflık çok kısa bir açıklama yapılmıştır. Bu durumun Hz. Muhammet'le birlikte başladığını, Peygamber'in Yahudi ve Hıristiyanları Müslüman olmaya zorlamadığını fakat onları Müslüman toplumdan ayrı bir statü içine soktuğunu, yaşamlarının güvence altında olmasına karşılık "cizye" adı altında bir vergi vermekle yükümlü tuttuğunu belirtmektedir.

1970.

³¹ "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine bir İnceleme", *Belleten*, c. LII, sayı 203, Ankara 1978.

³² "II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilayeti'ndeki Yabancı Okullara Dair bir Rapor", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 253, Ankara 1985: Aynı yazar "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1981.

³³ "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, c. XIV, sayı 13, Ankara 1981.

³⁴ "Şarkta Fransız Mektepleri", *Terbiye Mecmuası*, Yıl 1, sayı 2, İstanbul 1330.

³⁵ "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları", *Bahri Savcı'ya Armağan*, Ankara 1988.

Panayotis P. Oikonomos'un zaman zaman kendi ifadeleriyle çelişkiye düştüğü görülmektedir. Mesela “...her ne kadar mal ve mülkleri ellerinde alınmış ve kendilerinin refahını sağlayacak araçlardan yoksun bırakılmışlarsa da...” ifadesi tarihsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Müslüman olmayan topluluklar bir Müslüman devletin tebaası olarak genellikle refah içinde yaşamışlardır. Çünkü İslam Hukuku'na göre devlet görevlisi olarak çalışmayan ve askerlik yapmayan Gayrimüslimler, bilim, sanat ve ticaretle uğraşmışlar ve bunun doğal sonucu olarak zenginleşmiş ve toplumun bu konularda aranan kesimini oluşturmuşlardır. Müslüman Türk devletlerinde belli ölçüde askerlik ve devlet memurluğu da yapmış olmalarına rağmen yukarıda belirtilen refah düzeyleri ve statüleri değişmemiştir.

Oikonomos'un makalesindeki şu ifadeleri de yine kendi içinde çelişmektedir; “...Yine birçok kısıtlama, hor ve hakir görmelere rağmen ibadetlerini ‘serbestçe’ yerine getirebiliyorlardı. Kilisenin güç ve etkisi altında toplanmış olan Rumlara adeta ulusal haklara sahip bir şahsiyet gözüyle bakan İslam Hükümeti bunlara karşı bir ‘metbu’ durumundaydı.

Bunun sonucu Rumlar, kilise, okullar ve hayır kurumları gibi cemaat işlerinin bizzat yönetimini ellerinde tuttular. Evlenme, boşanma ve miras gibi özel hukuka yönelik davalarını kendi mezheplerinin kural ve gereklerine göre çözmeye başladılar”.

Birinci paragraftaki “...birçok kısıtlama, hor ve hakir görmelere rağmen ibadetlerini serbestçe yerine getirebiliyorlardı...” cümlesinde hem birçok kısıtlama hem de ibadetlerini serbestçe yerine getirebilmeleri ve ikinci paragraftaki kilise, okul ve hayır kurumlarının yönetimlerini bizzat ellerinde tutmaları, özel hukuka yönelik yasal ayrıcalıklar tanınması birbiriyle çelişen ifadelerdir.

Panayotis P. Oikonomos yanlış tarihi tespitler de yapmıştır. Mesela İslamiyet'in ilk yıllarında Mısır, Filistin, Suriye ve Irak'ın fethini Hz. Muhammed'in sadece “*Utrukūhum ve-mā yedinūn*”³⁶ hadisine dayandırmaktadır. Böylesine büyük bir siyasal ve askeri harekâtın açıklamasını sadece bir hadise dayandırmak, yanlış değil ama eksik bir değerlendirmedir.

Yazarın Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimlerle ilgili girişi, üç cümleden oluşan kısa bir paragraftır ve olayı *Fatih Sultan Mehmet*'le başlatmıştır. Bu konu da hem eksik, hem yetersizdir. *Rumlarla* ilgili açıklama ise sadece bir cümledir ve “*İstanbul Patriği'ne ‘millet-başı’ adı verilerek kendisine bahşedilen özel hakların yürütme gücü de onaylanmıştır*” denilmektedir. Oysa Rumlara olduğu gibi diğer azınlıklara da verilen ayrıcalıklar bundan ibaret değildir. Ayrıca *Rumlara* bahşedilen özel hakların neler olduğu açıklanmamıştır. Paragrafın son cümlesinde *Fatih*'in Peygamber'in emirlerine tamamen uyduğunu belirten *Oikonomos*, bu konuda da yanılmıştır. Çünkü öncelikle Peygamber'in emirleri dediği şey İslam Hukuku hükümleridir ve Osmanlı Tarihi boyunca Müslüman olmayan topluluklarla ilgili olarak gerekli görülen durumlarda İslam Hukuku hükümlerine uyulmadığı, hatta Gayrimüslimlerin lehine olan durumlarda aksine hareket edildiği bilinmektedir.

Oikonomos yazısında, bir Müslüman ülke yönetimindeki Hıristiyanları, bir Hıristiyan ülke yönetiminde yaşayan Müslümanların durumuyla karşılaştırmıştır. Ona göre mesela İngiliz yönetimi altındaki Hindistan, Hollanda yönetimi altındaki sömürgeler, Fransız yönetimi altındaki Cezayir'de Müslümanlara benzer haklar tanınmıştır. “...Bir

³⁶ “Onları ve dinlerini terk ediniz”.

dinin mensuplarını başka bir dine mensup olanların yönetimi altında bulundurmak için böyle hükümet içinde diğer bir 'kilise hükümeti' kurmaktan başka çözüm yolu yoktur" diyen *Oikonomos*, karşılaştığı örnekler arasındaki büyük farkları görmemiştir. Mesela dinsel açıdan ele alındığında Hindistan'da en kalabalık nüfus Budistler, Hindular ve Maniheistler'dir. İkinci sırada Müslümanlar gelir. Hindistan'daki bazı yerel din mensupları üçüncü sırayı oluşturur. İngilizlerin Hindistan'daki nüfusları yüzde ile gösterilemeyecek kadar azdır. Bu durumda, güdümlü de olsa, Hindulara ait veya Müslümanlara ait bir hükümetle bölgeyi yönetmekten başka çözüm yolu bulmak zordur. Fransız sömürgesi olan Fas, Tunus ve Cezayir'de Müslüman Arap ve Berberiler'le Fransızların nüfus durumu da, Hindistan'daki İngilizlerin durumundan farklı değildir. Bu ülkelerin sömürgelerindeki yönetim anlayışı ve uygulaması da göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti ile aralarında benzerlik aramak tarihsel gerçeklere ters düşer.

Panayotis P. Oikonomos İslam Hukuku'nun Müslüman olmayan topluluklar – veya kendi deyişiyle Hıristiyanlar – üzerindeki olumsuzlukları anlatmakta ve sonunda şu cümlesiyle kendi içinde çelişkiye düşmektedir; "...Eğer Rumlar bir Müslüman'a karşı teşekkür borçlu iseler, o da İslam dininin kurucusuna karşı olandır. Onlar Hz. Muhammed'in kendi dehası sayesinde dünyayı gelecek yüzyılların gereklerine göre gördüğünü onaylamaktan kendilerini alıkoyamazlar".

Osmanlı Devleti'ndeki durumu doğru tespit eden yazar, Türkiye'nin her bir kent ve köylerinde oturan *Rumların*, Türklerden ayrı olarak ve her yıl seçilen birer "*dimoyeront*" adlı kişiler tarafından yönetilen cemaatler oluşturduklarını, Bu cemaatlerin okul işlerini de bağımsız olarak yönettiklerini açıkça belirtmektedir. Bu amaçla "*eforia*" denilen bir komisyon seçildiğini ve bunun Almanya'daki eğitim kurulu başkanlarından daha geniş yetkisi olduğunu yine açıkça belirtmektedir. *Eforia* ders programlarını istediği şekilde düzenleyebilir, öğretmenleri göreve atar veya görevden alabilirdi. Bu komisyonun başında metropolit veya piskopos vekili sıfatıyla bir papaz bulunurdu. Bu papazın piskoposluk bölgesindeki cemaat okullarını denetleme yetkisi de vardı.

İstanbul'daki durum taşradaki durumdan biraz farklıydı. *Oikonomos* yazısında bunu ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Okulların gelirleri, kilise ve cemaat emlakinden elde edilen gelirlerden, kilise vergilerinden, bağışlardan, zenginlerin ve büyük papazların vakıflarından sağlanırdı. Bu cümleler arasında bazı gerçekler saklıdır. Mesela kiliseler ve Müslüman olmayan toplulukların özel mülk sahibi olabildiği, kilisenin kendi iradesiyle cemaat üzerine vergi koyabildiği, Gayrimüslimlerin vakıf kurabildiği görülmektedir. Cemaat işlerinin yönetimini bizzat ellerinde tuttukları, evlenme, boşanma ve miras gibi özel hukuka yönelik davalarını kendi mezheplerinin kural ve gereklerine göre çözmeye başladıkları da yukarıda belirtilmişti. Bu kadar geniş hak ve ayrıcalıkları anlattıktan sonra *Oikonomos* şu ifadeyle yine ciddi bir çelişkiye düşmektedir; "...böyle bir yönetim altında yalnız Müslümanlar medeni haklarına sahip olabilirler...".

Panayotis P. Oikonomos'un çelişkili ifadeleri zaman zaman tutarlı olmayan tarihsel tespitleri yazı boyunca devam etmektedir. Makalenin tam metni günümüz Türkçesine çevrilerek aşağıda verilmiştir. Bu makaleler Türkiye'deki Müslüman olmayan toplumlar hakkında geçen yüzyılda nasıl olumsuz tablolar çizildiğine dair çarpıcı bir örnektir.³⁷ Batıda kitaplara ve ansiklopedilere giren bu tür bilgiler, Avrupa'da Türkiye'nin ve Türklerin olumsuz bir imaja sahip olmaları sonucunu doğurmuştur.

³⁷ *Panayotis P. Oikonomos*'un diğer iki makalesi de yayına hazırlanmaktadır.

EK

(Ali Haydar'ın Günümüz Türkçesine Çevrilmiş Metni)

Azınlıkların Eğitimi

TÜRKİYE'DE RUM OKULLARI³⁸

-1-

Prof. Dr. Wilhelm Rein³⁹ tarafından *Rncyklogaedisches Handbuch der Pedagogik*⁴⁰ un-

---

³⁸ *Panayotis P. Okonomos*'un dipnotları parantez içinde kendi adı yazılarak diğer dipnotlardan ayrılmıştır.

³⁹ رین ویلهلم دوکتور پروفیسور .

vanıyla Almanca yayınlanan on ciltlik *Muhit-i Terbiye*'nin altıncı cildinde P. P. Okonomos'un⁴¹ Yunan okulları hakkında Atina'dan yazılmış uzun bir makalesi vardır. Bu makale, her ne kadar incelemeye ve dikkate değer ise de uzunca olduğundan şimdilik bütünüyle çevirmekten vazgeçip, bu makaleye ek olarak konulan “*Türkiye’deki Rum Okulları*” adlı bölümü aynen çeviriyoruz. Bay Okonomos, bu bölümün büyük bir kısmını İstanbul’da Dr. İstamolıs’in⁴² yayınladığı bir eserden aldığı söyleyerek aşağıdaki açıklamayı yapıyor:

“Türkiye’deki *Rum* okulları, Yunanistan’da bulunan okullardan farklıdır. Okulların örgütü esas itibarıyla Yunanistan’daki okulların örgütüne yakın ise de asıl farklar, bunların kuruluş ve yönetiminde ve doğrudan doğruya veya dolaylı olarak buna bağlı sorunlarda görülmektedir. Okullar *Rum* cemaati tarafından kurulup yönetildiğinden hükümetle olan ilişkiler de başkadır. Türkiye’de yaşayan *Rumlar* Osmanlı Devleti uyruğunda bulunmaları bakımından, cemaat işlerinde bir yönetim bağımsızlığına sahiptir. Özellikle *Rumların* ayrıca ulusal okulları vardır ve olmalıdır.

Hz. Muhammet döneminde *Yahudiler* gibi *Hıristiyanlar* da *Ehl-i kitap* kabul edilip *Müslüman* olmaya zorlanmadıkları yine *Hz. Muhammed*’in sözleri ve davranışlarıyla sabittir. Bizzat *Hz. Muhammet*, o zaman Arabistan’da bulunan *Hıristiyan* ve *Yahudi* cemaatlerini siyasi itaat altına aldığı zaman, onları *Müslüman* toplumun dışında bırakmıştı. Yalnız onlar, yaşamları güvence altına alındığından dolayı *cizye* adıyla kişi başına bir *haraç* vermekle yükümlü tutulmuşlardı. Bundan başka her ne kadar mal ve mülkleri ellerinden alınmış ve kendilerinin refahını sağlayacak araçlardan yoksun bırakılmışlarsa da ayrı bir toplum halinde yaşayabiliyorlardı. Yine birçok kısıtlama, hor ve hakir görmelere rağmen ibadetlerini “serbestçe” yerine getirebiliyorlardı. Kilisenin güç ve etkisi altında toplanmış olan *Hıristiyan Rumlara* adeta ulusal haklarına sahip bir şahsiyet gözüyle bakan İslam Hükümeti bunlara karşı bir metbu’ durumundaydı.⁴³

Bunun sonucu *Rumlar*, kilise, okullar ve hayır kurumları gibi cemaat işlerinin bizzat yönetimini ellerinde tuttular. Evlenme, boşanma ve miras gibi özel hukuka yönelik davalarını kendi mezheplerinin kural ve gereklerine göre çözmeye başladılar. İslam Hükümeti yasa ile şeriatı, dünyevi yönetim ile dinsel yönetimi birbirinden ayırmadığından, *Hıristiyanların* bu işlemleri ve ilişkileri de İslamî hükümlere uygunluk göstermediğinden, bu işlerin görülmesi ve yönetimini ister istemez kendilerine bırakmıştı.

Hz. Muhammed’in “*Onları ve dinlerini terk ediniz*”⁴⁴ hadisine uyarak, *İslam halifeleri* kuzeye doğru ilerlemiş ve büyük bir kısmı *Hıristiyan Rumlardan* oluşan Mısır, Filistin,⁴⁵ Suriye ve Irak’ı istila etmişlerdir.

⁴⁰ Orijinal metinde yukarıdaki gibi yazılmıştır. Düzeltme için 3 numaralı dipnota bakınız.

⁴¹ “اوكونوموس”. Orijinal metinde bu şekilde yazılmıştır. Düzeltme için 1 numaralı dipnota bakınız.

⁴² “استاموليس”. Orijinal metinde bu şekilde yazılmıştır. Düzeltme için 6 numaralı dipnota bakınız.

⁴³ Bir süre öncesine gelinceye kadar ve Türkiye’de henüz bir eğitim bakanlığı yokken *Osmanlı Hükümeti*, *Rum Patrikhanesi* ile yabancı bir hükümet gibi Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla görüşüyordu (*P.P. Okonomos*).

⁴⁴ Orijinal metinde bu cümle şöyledir: “*Utrukūhum ve-mā yedīnūn* (يدينون وما اتركوهم) buyrulmuştur. İşbu emr-i risalet-penahiye...”

⁴⁵ *Müslüman* yöneticilerin, *Rumların* “kral sülalesi”ne karşı izlediği politikayı açıklama konusunda ikinci halife *Ömer* ile Kudüs Patriği *Sofroniyos* (صوفرونويس) arasında 657 yılında Kudüs’ün teslimi ile ilgili olarak yapılan sözleşme son derece önemlidir. Bu anlaşma gereğince Kudüs *Müslümanlara* teslim edilmiş ve *Hz. Ömer* de *Hz. Muhammed*’in emirlerine bağlı olduğunu belirterek kendisinden sonra gelecek olanlara bu hükümlere kesinlikle uymalarını, aksine hareket edenlerin ise Tanrı’nın ve Peygamber’in cezasına çarptılacağını tenbih etmiştir (*P. P. Okonomos*).

Daha sonra 1453 yılında *Fatih Sultan Mehmet* İstanbul'u fethettiği zaman aynı şekilde hareket etmiş ve şimdiye kadar *Gayrimüslimler* hakkında yürürlükte olan uygulamayı kabul ve tasdik etmiştir. İstanbul patriğine “*millet-başı*” adı verilerek kendisine bahşedilen özel hakların yürütme gücü de onaylanmıştır. Böylece *Fatih* de Peygamberin emirlerine tamamen uymuştur.

Türkiye’de *Rum* milletine bahşedilen “*dinsel ayrıcalıklar*”ın kısaca tarihi budur. Türk devlet adamları, diğer Avrupa hükümetlerinin hukuk ve din örgütünü incelemekle, çağdaş bir hükümet oluşturma gereğini anladıklarından elli yıldan beri, özellikle 1883 yılından beri bu dinsel ayrıcalıklara düşmandır. Politika bakımından serbest, yönetim bakımından meşrutiyetçi, *Hiristiyan* ve uygar olan Avrupa için bile, üzülmek gerekir ki bu ayrıcalıkların verilme nedenini anlamak güçtür. *Rumlar* ise bütün güçleriyle bu ayrıcalıklara sarılmışlardır. Şunu da ekleyelim ki yalnız Türkiye’de değil, bütün *Müslüman* yönetimlerde, mesela İran’da da aynı ayrıcalıklar *Hiristiyanlara* tanındığı gibi yönetimi altında *Müslüman* halk bulunan *Hiristiyan* yönetimler de, mesela Hindistan, Hollanda yönetimi altında bulunan sömürgeler, Cezayir ve Rusya’daki *Müslümanlara* bu şekilde haklar tanımışlardır. Bir din mensuplarını başka bir dine mensup olanların yönetimi altında bulundurmak için böyle hükümet içinde diğer bir “*kilise hükümeti*” kurmaktan başka çözüm yolu yoktur. Çünkü bir *Müslüman* hükümetin yönetimi altında *İslam* dininin egemen ve yürürlükte olması şart olduğu gibi, bütün yasalar *İslam Hukuku*’na dayanarak düzenleneceğinden, böyle bir yönetim altında yalnız *Müslümanlar* medeni haklarına sahip olabilirler. İkinci olarak daha önemli bir neden, her iki dinin birbirinden farklı olmasıdır. Her iki dinin mensuplarını memnun etmeye ve her ikisi için eşit olarak çalışmaya ve uğraşmaya hiçbir hükümetin gücü yetmez. Zira bu dinlerden her biri, mensuplarının genel yaşamları ve milliyetlerine ve bunların bütün hareketlerine bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde, birbirinden farklı olarak etki ederler ve bunların birbiriyle olan kişisel ilişkilerine başka başka mahiyetler verirler. Her iki tarafa farklı fikirler aşırlar. Kısacası her iki din mensubu ahlak, hukuk, eğitim ve medeniyet konusunda birbirinden ayrılırlar.

Rumların genel anlamda toplum işlerinde ve özellikle okul meselelerinde bağımsız yönetime sahip olmaları gereğine ve tarihsel duruma dair verilen bu kadar açıklama yeterlidir. Eğer *Rumlar* bir *Müslüman*’a karşı teşekkür borçlu iseler, o da *İslam* dininin kurucusuna karşı olmalıdır. Onlar Hz. *Muhammed*’in kendi dehası sayesinde dünyayı gelecek yüzyılların gereklerine göre gördüğünü onaylamaktan kendilerini alıkoyamazlar.

İşte bu durumlara uygun olarak Türkiye’nin her bir kent ve köylerinde oturan *Rumlar*, Türk topluluklarından ayrı olarak ve her yıl seçilen birer *dimoyeront*⁴⁶ tarafından yönetilen cemaatler oluştururlar. Bu cemaatler okul işlerini de bağımsız olarak yönetirler. Bu amaçla bir cemaat heyeti “*eforiya*”⁴⁷ seçilmiştir ki bunun Almanya’daki eğitim kurulu başkanlarından daha geniş bir yetkisi vardır. Çünkü bu *eforiya* ders programlarını istediği şekilde düzenlediği gibi öğretmenleri de göreve atar veya görevden alır. Bu heyetin başında metropolit veya piskopos vekili sıfatıyla bir papaz bulunur. Bu papazın piskoposluk bölgesindeki cemaat okullarını teftiş etme yetkisi de vardır. *İstanbul Başpiskoposluğu* bölgesindeki okullar bir metropolitin başkanlığı altında bulunan

⁴⁶ *Dimoyeront* (ديمويروننت) veya *dimoyerontos* (çoğulu *dimoyerontes*) *Rumca* bir kelime olup Osmanlı Devleti döneminde “*kocabaşı*” kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. *Rumca*’da sözlük anlamı “yaşlılar meclisi” demektir.

⁴⁷ *Eforiya* (ئفوريبيا) *Rum* topluluklarında kilise ve cemaat işleriyle ilgilenen derneğin adıdır. *Rumca*’da sözlük anlamı “vergi dairesi, maliye, denetleme” demektir.

bir komite tarafından yönetilir. Bu komite dört dini ve dört dünyevi üyeden oluşur ve “*Merkez Okul Teftiş Heyeti*” diye adlandırılır. Bu heyet, *İstanbul Başpiskoposluğu* bölgesinde bulunan ve birçok yüksek dereceli okulları yöneten heyetlerden ayrıdır. Bu komitenin sekreteri bir papaz olup “*genel müfettiş*” unvanını taşır. Bundan biraz kıdemli ve din adamı olmayan bir okul müfettişi daha vardı. Bu müfettişin kadrosu tasarruf amacıyla kaldırılmıştır. Makedonya’da ise birkaç yıldan beri üç okul müfettişi halen görev yapmaktadır. Bunların her biri *felsefe doktorudur*. Okulların en yüksek yetkilisi kendi dinsel bölgeleri içinde bulunan *sinod meclisleri* ile birlikte patriklerdir. Bundan başka İstanbul’da karma bir ulusal meclis daha vardır.

Okulların ve kiliselerin gelirleri her tarafta, kilise ve cemaat emlakinden, kilise vergilerinden, bağışlardan, zenginlerin ve büyük papazların vakıflarından sağlanır. Özellikle metropolit ve piskoposlar dini bölgeleri içinde okul açmak ve yönetmekle gurur duyarlar. Öğrencilerden çok az bir ücret alınır. Osmanlı Hükümeti tarafından okullara hiçbir maddi yardım yapılmaz. Birçok ad altında vergiler alındığı gibi Osmanlı tebaası olan istisnasız herkesin eğitim ve öğretimine harcanmak üzere toplanan “*eğitim vergisi*” bile, gittikçe sayıları çoğalmakta olan *Müslüman* okullarının yönetimi için harcanır. İşte Osmanlı Hükümeti’nin bu uygulamasından dolayı da *Rum Kilisesi*’ne verilen ayrıcalıkla açılmış olan *Rum okullarına* karışması doğru ve haklı değildir.

Okullarda okutulacak kitapların *Patrikhane Komisyonu* tarafından seçilmiş olması ve *Patrikhane* tarafından yayınlanan kitap listesinde bulunması gerekir. Kitaplarda, din ve hükümet aleyhinde bilgiler bulunmaması için Patrikhane tarafından kontrol edilir. Bununla birlikte her öğretmen kitap seçiminde serbesttir. Fakat maalesef bu konuda pek çok yolsuzluklar olmaktadır. Bu yolsuzlukları önlemek için İstanbul’daki *Rum Filoloji Cemiyeti*, iyi okul kitapları yazdırmak üzere ünlü bilginlerden *Karapanos*⁴⁸ adına ödüller koymuştur. Eski metropolit *Yoakim* de kendi dini bölgesinde buna benzer bir şey yapmıştı. Mamafih bu girişimler kitap ticaretiyle yapılan yolsuzlukları engellememiştir.

Çeviren: Dârü’l-fünûn Müderris Yardımcılarından
Ali Haydar

⁴⁸ “*فارانپانوس*”. *Kostandinos Karapanos* 1 Mart 1840 tarihinde *Arta* kentinde doğmuştur. Çok zengin bir aileye mensuptu. Hukuk fakültesini bitirdi. Banker *Hristaki Zoğrafos*’un kızıyla evlendi. Osmanlı Hükümeti’nden izin alıp *Epir*’de *Dodon* mabedini ortaya çıkaran kazıyı yaptırdı.

Kaynakça

- AKYÜZ, Yahya, “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı 1–4, Ankara 1970.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1985’e)*, Ankara 1985.
- AYAS, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara 1948.
- BOLAYIR, Fethi, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat*, Ankara 1986.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, *İstanbul Saint Georg Avusturya Lisesi*, Konya 1995.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, *Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiyesinde Yabancı Okullar*, Konya 1996.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, *İstanbul Alman Lisesi*, Konya 2000.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, *Türkiye’de Rum Okulları*, Konya 2003.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, *Türkiye’de Amerikan Okulları*, Konya 2003.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, *İstanbul Ermeni Okulları*, Konya 2003.
- CHARLEAU, M., “Şarkta Fransız Mektepleri” (çev. N. Bekir), *Terbiye Mecmuası*, sayı 2, İstanbul 1330.
- ÇETİN, Atilla, “II. Abdülhamid’e Sunulmuş Beyrut Vilayeti’ndeki Yabancı Okullara Dair bir Rapor”, *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 253, Ankara 1985.
- DİNÇER, Nahit, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul (baskı tarihi yok).
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1939–1943 (5 cilt).
- ERGÜN, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908–1914)*, Ankara 1996.
- İŞIKSAL, Cavide, “Türkiye’de Açılan İlk Yabancı Okullar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. II, sayı 8, İstanbul 1970.
- (KANSU), Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1931.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları”, *Bahri Savcı’ya Armağan*, Ankara 1988.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, Ankara 1974.
- MUSA Kâzım, *Hükema-i Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi*, İstanbul 1327.
- OKAN, Kenan, *Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine bir İnceleme*, 1971 (baskı yeri yok).
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, c. XIV, sayı 13, Ankara 1981.
- ÖZALP, Reşat, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat*, Ankara 1986.
- POLAT Haydaroğlu, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda açılan Amerikan Okulları Üzerine bir İnceleme”, *Belleten*, c. LII, sayı 203, Ankara 1978.

- POLAT Haydaroglu, İlknur, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1993.
- POLVAN, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, İstanbul 1952.
- SELER, Ayten, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923–1938)*, Ankara 1999.
- SEVİNÇ, Necdet, *Ajan Okulları*, İstanbul (baskı tarihi yok).
- TOZLU, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991.
- UĞURAL, Barlas, *Gaziantep Tıp Fakültesi ve Azınlık Okulları*, Karabük 1972.
- UNAT, Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi bir Bakış*, Ankara 1964.
- ÜLKER, Recep, *İstanbul Amerikan Kolejinin Tarihçesi (Kız ve Erkek Kısımları)*, İstanbul 1956.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992.
- WHITE, Georg E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları* (çev. C. T. Yüksel), İstanbul 1995.